

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ І СМИСЛОВІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ

ENERGY SECURITY AS A COMPONENT OF NATIONAL SECURITY: DEFINITIONS AND INTERCONNECTIONS

Янишен Б.В.,

аспірант кафедри господарського права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

На сьогодні в умовах системного скорочення запасів вуглеводневого палива та намагань деяких держав, переважно експортерів нафти і природного газу, тиснути на імпортерів енергоресурсів для досягнення політичних цілей питання забезпечення енергетичної безпеки актуалізується. Енергетична безпека є складовою економічної безпеки. Визначення її сутності в розрізі забезпечення національної безпеки розглядається в статті.

Ключові слова: безпека, національна безпека, економічна безпека, енергетична безпека, паливно-енергетичний комплекс.

Сегодня в условиях системного сокращения запасов углеводородного топлива и попыток некоторых государств, преимущественно экспортеров нефти и природного газа, давить на импортеров энергоресурсов для достижения политических целей вопросы обеспечения энергетической безопасности актуализируются. Энергетическая безопасность является составной частью экономической безопасности. Определение ее сущности в разрезе обеспечения национальной безопасности рассматривается в статье.

Ключевые слова: безопасность, национальная безопасность, экономическая безопасность, энергетическая безопасность, топливно-энергетический комплекс.

Today, due to the systemic reduction of hydrocarbon fuel and attempts by some states, that mainly export oil and natural gas, bring pressure on importers of energy resources for political purposes, the issues of energy security become actual. Energy security is an integral part of economic security. This article focuses on determination its nature in the context of national security.

Key words: security, national security, economic security, energy security, fuel and energy complex.

Актуальність теми. XXI ст. характеризується прискореними процесами глобалізації та значним збільшенням кількості потенційних загроз і викликів усьому світовому співтовариству. Глобалізація є об'єктивною категорією, основною ознакою якої є динамічний розвиток інтеграційних процесів. Незважаючи на інтеграційні процеси, кожна держава має власні національні інтереси, що є базовими для вироблення світоглядних пріоритетів конкретної нації, вирішення поточних питань, які виникають на шляху її розвитку й формують основи її національної безпеки. Ігнорування вимог, що диктуються національними інтересами, може призвести до повної або часткової втрати суверенітету. Одним із найважливіших напрямів забезпечення національних інтересів є енергетична безпека держави, тобто забезпечення держави відповідними енергетичними ресурсами в необхідній їй кількості за доступною ціною. Проблема її забезпечення виникає внаслідок швидкого скорочення світових запасів енергетичних ресурсів і їх нерівномірного поширення на політичній карті світу. Як наслідок – використання країнами-експортерами вуглеводневого палива свого становища для досягнення власних політичних цілей, що призводить до виникнення енергетичних криз. Це зумовлює загострення інтересу до теоретичних і практичних питань забезпечення енергетичної безпеки як складової національної безпеки держави.

Зазначена проблема є предметом багатьох економічних, політичних, екологічних, технічних та інших наукових досліджень, про що свідчать численні праці вітчизняних і зарубіжних фахівців, таких як О. Білорус, Г. Вороновський, В. Геєць, С. Глазьев, Б. Губський, Б. Данилишин, О. Дікарев, Б. Кваснюк, Л. Кізімова, В. Коновалюк, Д. Лук'яненко, А. Мазін, В. Мунтян, І. Недін, Є. Олейников, Б. Стогній, І. Чукаєва, А. Шевцов, А. Шидловський, І. Чукаєва й інші [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Метою статті є теоретико-правове дослідження та ретроспективний аналіз поняття енергетичної безпеки як структурного складника національної безпеки й визначення його місця в системі забезпечення національної безпеки держави.

Завданнями статті є такі:

- дослідження національної безпеки з огляду аналізу її структурних компонентів;
- визначення різновидів національної безпеки держави відповідно до нормативних документів;
- з'ясування сутності поняття енергетичної безпеки та визначення її місця в системі забезпечення національної безпеки держави.

Виклад основного матеріалу. Проблема національної безпеки України має фундаментальне значення для загального розвитку держави й інтеграційних процесів до євроатлантичних структур і у світове співтовариство. З'ясувати сутність поняття «національна безпека», на наше глибоке переконання, можна шля-

хом ретроспективного аналізу його змісту, етимологічного походження словосполучення, а також шляхів інтеграції його смислових компонентів у площину національного політико-правового поля.

Поняття «національна безпека» формується за допомогою двох складників – «національний» (похідне від «нація») і «безпека». Цей поділ визначає алгоритм подальшого дослідження визначеного поняття.

Отже, розглядаючи слово «національний», необхідно зауважити, що воно є похідним від латинського терміна «нація», що в перекладі з латинської означає народ (“natio”). Сутність поняття «нація» розглядається зазвичай крізь призму сучасних тенденцій геополітичного, культурного та економічного розвитку світового простору [12, с. 90]. Ретроспективний аналіз терміна дає змогу зробити висновок, що поняття «нація» суттєво відрізнялося залежно від конкретно-історичного періоду розвитку держави та світового співтовариства.

Поняття «нація» може розглядатися в контексті трьох світоглядних позицій. Перша позиція пов’язує це поняття зі спільнотою людей, яка ідентифікує себе за певними детермінуючими ознаками, наприклад за допомогою спільності самосвідомості й соціальної структури. Так насамперед акцентується увага на етнічному характері «нації» і як наслідок стверджується, що «нація» є історичною категорією, а не вічною. Відповідно до другої, поняття «нація» може розглядатися як певна група людей, за належністю до громадянства або підданства окремої держави. Третя світоглядна позиція є результатом змішування попередніх двох [12, с. 90].

Представниками західної науки поняття «нація», як правило, уживається в значенні синоніма до поняття «держави». Це значить, що його зараховують до політичної площини, до націй, які на сьогодні мають власну державність. Підтвердженням цього, зокрема, є назва Організації Об’єднаних Націй, де під словом «нація» розуміється саме «держави» [12, с. 92].

Держава може складатися з кількох націй, наприклад Велика Британія є державою, що об’єднує англійську, шотландську, уельську та частину ірландської нації. Водночас представники однієї нації, не маючи власної держави, можуть проживати на територіях інших держав, наприклад курди, які в умовах відсутності власної національної держави проживають на території чотирьох країн – Туреччини, Ірану, Іраку та Сирії [12, с. 92].

Другою складовою «національної безпеки» є поняття «безпеки», яке тісно пов’язано з попереднім. На сьогодні історично сформувалося дві основні концепції щодо безпеки та системи забезпечення безпеки, які необхідно розглянути в межах наукового дослідження. Отже, це концепція Томаса Гоббса й Іммануїла Канта. Обидва філософи виходять із «природного стану» людини, що означає війну всіх проти всіх. Задля припинення війни необхідно встановити безпечний стан, який умовно можна позначити як «громадянський» [13, с. 11].

Інструментом створення такого громадянського стану, у якому забезпечувалася б безпека кожного індивіда, у Т. Гоббса є держава, або суверен [14], якому певна людська спільнота, відмовляючись від свого «права на все», делегує частину власних повноважень, і держава, отже, виступає як її представник і гарантує захист індивідам від свавілля один одного за допомогою апарату державного примусу [13, с. 11, 13]. Передумовою формування держави є страх перед загрозами особистій безпеці, який змушує людину жити колективно (тобто в суспільстві) і шукати в ньому засоби колективного захисту від зазначених загроз [12, с. 20].

І. Кант, навпаки, уважає, що інструментом забезпечення безпеки можуть бути лише внутрішні, тобто моральні, зобов’язання індивідів. Це зумовлено соціальним характером існування людини, тобто людина як істота соціальна просто змушена жити в людському гуртожитку на основі вироблених спільно умов життя для вільного співіснування один із одним. Також І. Кант висував тезу необхідності створення колективних систем безпеки [13, с. 14].

Навіть на сьогодні світове співтовариство намагається застосувати ту чи іншу парадигму до власної концепції безпеки. Наприклад, концептуальною основою теорій і систем забезпечення безпеки розвинених демократичних країн є саме кантівська парадигма безпеки, в основі якої лежать принципи довічного миру та всесвітнього громадянства шляхом побудови всесвітньої федерації й поступової трансформації сучасної системи національних держав у більш відкриті утворення. Україна, навпаки, надає перевагу гоббсівській парадигмі національної безпеки, відповідно до якої головна мета й завдання нації – це забезпечення власної територіальної цілісності силовим шляхом, національної єдності й національного виживання за допомогою створення та розвитку власної держави [13, с. 17].

Резюмуючи погляди мислителів, що сформувалися протягом історичного розвитку суспільства й держави, можемо констатувати, що безпека тлумачиться як стан, за якого всім громадянам забезпечуються належні умови для їх самореалізації, гарантується захист їхнього життя, свободи, власності від посягань з боку будь-якої окремої людини; організації; суспільства чи держави [12, с. 20].

Категорія «національна безпека» виникає в зовнішньополітичній сфері, а її засновниками справедливо можна вважати американців. Моментом появи поняття «національна безпека» на державному рівні вважається 1904 р., зокрема послання президента США Теодора Рузвельта Конгресові США, у якому він обґрунтував приєднання зони Панамського каналу інтересами національної безпеки [15, с. 197–198]. Саме відтоді національна безпека стала об’єктом наукових досліджень спочатку у сфері політичної науки, а згодом, коли цей термін було офіційно закріплено в нормативно-правових актах, і юридичної науки [16, с. 14].

У процесі наукових пошуків сформувалися два підходи щодо визначення поняття «національна безпека». Відповідно до першого, національна безпе-

ка розглядається в площині національних інтересів (С. Браун, Б. Броді, М. Каплан, Дж. Коллінз, У. Липман, Г. Моргентгау, С. Хоффман та ін.), а згідно з другим, – крізь призму базисних цінностей суспільства (А. Архарія, Д. Кауффман, К. Норр, А. Уолферс, Ф. Трегер та ін.) [12, с. 26].

Із моменту появи поняття «національна безпека» воно вживалося в значенні синоніма до обороноспроможності держави й фактично до середини 80-х рр. ХХ ст. під «національною безпекою» передусім розуміли саме воєнну та політичну безпеку. Але з початку 1990-х рр. у науковій літературі поняття «національна безпека» й питання її забезпечення постають із різних позицій, акценти поступово починають зміщуватися в невійськову площину та до процесів міждержавного й міжнародного співробітництва [12, с. 27].

Так, Е. Скакунов під цим поняттям визначає таке: «... стан, що забезпечує достатню економічну та військову міць нації для протидії загрозам її існування, що мають як зовнішнє, так і внутрішнє походження» [17, с. 104]. На думку Н. Ушакова, національна безпека – це «реальна здатність бути вільними від зовнішньої небезпеки» [18, с. 15]. Колишній міністр оборони США Г. Браун також розуміє національну безпеку як здатність зберігати фізичну цілісність і територію, підтримувати економічні відносини з іншими країнами світу, на різних рівнях захищати від зовнішнього негативного впливу свої інститути й систему управління, контролювати свої кордони [19].

Вітчизняні дослідники О. Гончаренко, Е. Лисичин, В. Вагапов детермінують національну безпеку як категорію, що характеризує ступінь (міру, рівень) захищеності життєво важливих інтересів, прав і свобод особи, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства й держави [20].

Офіційні нормативні документи також не мають зведеної позиції у визначенні поняття «національна безпека». Щоправда, визначення, що наводяться в офіційних документах, слугують фундаментом для подальших національних теоретичних і практичних напрацювань у зазначеній сфері.

Згідно із Законом України «Про основи національної безпеки України», під поняттям «національна безпека» розуміється захищеність життєво важливих інтересів людини та громадянина, суспільства й держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам [21]. Звернемо увагу, що вказане визначення відрізняється від наведеного в донедавна чинній Концепції Національної безпеки України, де під зазначеним поняттям розумівся стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [22]. З огляду на тенденції в сучасній українській науковій думці визначення національної безпеки можливо в площині інтегрованої системної властивості, яка визначає реальну можливість державотворчої нації

задовольняти разом з іншими народами свої життєво важливі потреби й захищати свої історично сформовані базові цінності. Умовою існування національної безпеки є інтегрованість безпеки держави та нації, опосередкованої безпекою конкретної особи в органічному взаємозв'язку із системою механізмів забезпечення її надійного функціонування [23, с. 15]. Головним об'єктом системи національної безпеки вважаються державотворча нація (тобто народ) та інші народи, котрі проживають на території відповідної держави [24], базовими цінностями – історично належна відповідному народові територія і притаманні йому уклад духовного та громадського життя [13, с. 44]. Мета національної безпеки визначається крізь призму створення сприятливих умов для розвитку України задля максимального задоволення потреб представників української нації, відповідно до загальновизначених норм співіснування, а також гарантування державними й недержавними інституціями інтересів особи, суспільства та держави, їх прогресуючого розвитку і джерел добробуту народу України [24, с. 15].

Відповідно до положень ст. 7 Закону [21], український законодавець визначає дев'ять сфер національної безпеки, де існують і можуть виявлятися загрози національним інтересам, а саме: зовнішньополітична сфера; сфера державної безпеки; воєнна сфера і сфера безпеки державного кордону; внутрішньополітична, економічна, соціальна, гуманітарна, науково-технологічна, екологічна та інформаційна сфери. Зазначені сфери національної безпеки безперервно здійснюють взаємний вплив одна на одну як наслідок процесів взаємозв'язку і взаємовпливу внутрішніх і зовнішніх факторів, є основою, носієм відповідного виду національної безпеки [12, с. 97, 100].

Також можна виділити низку інших підвидів національної безпеки, з-поміж яких геополітична, генетична, демографічна, епідемічна, етнічна, інтелектуальна, політична, психологічна, радіаційна, техногенна, юридична та деякі інші види безпеки. Серед наведених видів національної безпеки відсутня енергетична безпека. Справа в тім, що цей вид національної безпеки є не самостійним, а структурним складником економічної безпеки [25].

Економічна безпека, як визначає В. Ліпкан, може розглядатися як 1) складова національної безпеки, управління системою національної безпеки, за якого забезпечується здатність держави до відтворення внутрішнього валового національного продукту та кількісної і якісної збалансованості зовнішньоекономічних відносин, конкурентоспроможності економіки й стійкого функціонування кредитно-фінансової системи; 2) управління загрозами та небезпеками, за якого забезпечуються умови для сталого економічного зростання й підвищення конкурентоспроможності національної економіки; прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці, поліпшення інвестиційного клімату, підвищення ефективності інвестиційних процесів; стимулювання випереджального розвитку наукоємних високотехнологічних виробництв; удосконалення

антимонопольної політики; створення ефективного механізму державного регулювання природних монополій; подолання «тінізації економіки» через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення відпливу капіталів за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси; збалансований розвиток бюджетної сфери, внутрішньої й зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку; здійснення виваженої політики внутрішніх і зовнішніх запозичень [26, с. 501].

Енергетична безпека в загальному вигляді може розглядатися як забезпечення безперервного доступу до енергетичних ресурсів за прийнятною ціною. Нині в умовах системного скорочення запасів вуглеводного палива й намагань деяких держав, переважно експортерів нафти і природного газу, тиснути на імпортерів енергоресурсів для досягнення політичних цілей питання забезпечення енергетичної безпеки вкрай актуалізується.

Поняття «енергетична безпека» вперше стало об'єктом теоретичних і практичних досліджень лише на початку 70-х рр. ХХ ст. в результаті першої світової енергетичної кризи, що була пов'язана з ембарго країн-членів ОПЕК на постачання нафти в розвинені країни. Реакцією на ці події стало усвідомлення та вироблення Світовою енергетичною радою ООН визначення енергетичної безпеки як упевненості в тому, що енергія буде наявна в розпорядженні в тій кількості і тій якості, що потрібні за таких економічних умов [27, с. 28].

Проблема національної енергетичної безпеки визнана на офіційному рівні й в Україні, про що свідчить наявність енергетичної стратегії України на період до 2030 р. [28] (далі – Стратегія) та низки нормативних актів, здебільшого указів Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України, рішень Ради національної безпеки і оборони (Указ Президента України «Про Національний план дій на 2013 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»» від 12.03.2013 № 128/2013 [29], Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання використання коштів у сфері енергоефективності та енергозбереження» від 17.10.2011 № 1056 [30], Рішення Ради національної безпеки і оборони «Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у галузі геологічного вивчення і використання надр» від 03.02.2010 [31]). Реалізація Стратегії передбачає державне регулювання національного паливно-енергетичного комплексу й забезпечення енергетичної безпеки держави [32, с. 62].

Енергетична безпека тісно пов'язана з енергетикою, що впливає з її назви. З метою більш адекватного сприйняття енергетичної безпеки необхідно визначити поняття «енергетика», що тлумачиться як галузь господарства, яка охоплює джерела енергії, одержання, перетворення, передавання та використання різних видів енергії [33, с. 8], або як галузь

економіки України, що забезпечує споживачів енергією [34].

Енергетична безпека держави (далі – ЕнБ) [35], за загальним правилом, розглядається як спроможність держави гарантовано забезпечувати свої поточні й перспективні потреби в якісній і економічно доступній енергії шляхом ефективного використання власної паливно-енергетичної бази; здійснювати оптимальну диверсифікацію джерел і шляхів постачання в Україну енергоносіїв для забезпечення життєдіяльності населення та функціонування національної економіки з урахуванням імовірності особливих режимів у надзвичайних ситуаціях; запобігати різним ціновим коливанням на паливно-енергетичні ресурси або ж створювати умови для безболісної адаптації національної економіки для нових цін на ресурси.

Виходячи з наведеного визначення, на думку Г. Дарнопиха, доцільно виділити дві найголовніші характеристики ЕнБ: по-перше, будучи однією з найважливіших складових економічної безпеки, вона виявляється як стан забезпечення держави енергоресурсами, що гарантують її повноцінну життєдіяльність; по-друге, ЕнБ розглядається в площині відповідного стану безпеки паливно-енергетичного комплексу (далі – ПЕК) України та його здатності забезпечити нормальне функціонування економіки, енергетичної незалежності країни [36, с. 136–137].

Енергетична незалежність держави, навпаки, опосередкована рівнем самостійності державного керівництва у формуванні та здійсненні, незалежної від зовнішнього і внутрішнього втручання й тиску політики. Цей рівень, як справедливо зазначають А. Шидловський, С. Випанасенко, Л. Ворохов, визначається станом готовності ПЕК країни до протистояння дестабілізуючій дії внутрішніх і зовнішніх чинників, що створюють загрозу незалежній політиці країни у сфері енергозабезпечення економіки й населення [37, с. 94].

ЕнБ має кількісні та якісні показники, з-поміж яких видобуток власних енергоносіїв є одним із головних. З огляду на це на передній план виходить забезпечення нафтою й газом, що й визначає пріоритетизацію розвитку та забезпечення ефективного функціонування ПЕК як основи ЕнБ [38, с. 38].

В. Ліпкан визначає ЕнБ [26, с. 502] як «...: 1) складову економічної безпеки, процес управління загрозами та небезпеками, за якого унеможливується дефіцит в забезпеченні споживачів економічно доступними паливно-енергетичними ресурсами прийнятної якості в нормальних і надзвичайних умовах, включаючи порушення стабільного паливо- і енергопостачання, а також забезпечується ефективне функціонування підсистеми енергетичної безпеки; 2) процес управління загрозами та небезпеками, за якого забезпечується стале функціонування і розвиток паливно-енергетичного комплексу, в тому числі послідовне і активне проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення».

Проте Законом України «Про основи національної безпеки України» не встановлено чіткого визна-

чення ЕнБ і її структурних компонентів. Необхідне визначення міститься в Законі України «Про електроенергетику» від 16.10.1997 № 575/97-ВР [34], згідно з яким ЕнБ – це стан електроенергетики, який гарантує технічно й економічно безпечно задоволення поточних і перспективних потреб споживачів в енергії та охорону навколишнього природного середовища; Наказі Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» від 29.10.2013 № 1277, відповідно до якого ЕнБ – стан економіки, що сприяє ефективному використанню енергетичних ресурсів країни, наявності на енергетичному ринку достатньої кількості виробників і постачальників енергії, а також доступності, диференційованості й екологічності енергетичних ресурсів [25]. У зазначеному документі в тому числі визначено, що ЕнБ на рівні з виробничою, демографічною, зовнішньоекономічною, інвестиційно-інноваційною, макроекономічною, продовольчою, соціальною, фінансовою безпекою є складовою економічної безпеки.

Стратегія містить інше визначення, відповідно до якого ЕнБ – це спроможність держави забезпечити ефективне використання власної паливно-енергетичної бази, здійснити оптимальну диверсифікацію джерел і шляхів постачання в Україну енергоносі-

їв для забезпечення життєдіяльності населення та функціонування національної економіки в режимі звичайного, надзвичайного і стану війни, запобігти різким ціновим коливанням на паливно-енергетичні ресурси або ж створити умови для безболісної адаптації національної економіки до нових цін на ці ресурси на світових ринках [28, с. 133].

ЕнБ, відповідно до положень Стратегії, є невід’ємною складовою національної безпеки держави, а її ефективна політика забезпечення шляхом покращення стану об’єктів енергетики позитивно впливає на ситуацію в економіці держави та передбачає досягнення стану технічно надійного, стабільного, економічно ефективного й екологічно безпечного забезпечення енергетичними ресурсами економіки та соціальної сфери держави [28, с. 133].

Висновки. Ураховуючи викладене, оптимальне визначення ЕнБ зводиться до процесу управління потенційними загрозами й небезпеками, за якого унеможливується дефіцит у забезпеченні споживачів економічно доступними паливно-енергетичними ресурсами прийнятної якості в нормальних і надзвичайних умовах. Водночас ЕнБ потрібно розглядати в розрізі національної безпеки, що послідовно виявляється в площині економічної безпеки і є необхідною умовою самодостатнього існування та прогресивного розвитку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Глобалізація і безпека розвитку : [монографія] / [О.Г. Білорус, Д.Г. Лук’яненко та ін.]. – К. : КНЕХ 2001. – 733 с.
2. Енергетика України на початку ХХІ століття : [монографія] / за заг. ред. А.К. Шидловського. – К. : Укр. енцикл. знання, 2005–2007. – Т. 1–5.
3. Экономическая безопасность государства и интеграционные формы ее обеспечения : [монографія] / за ред. Г.К. Вороновского, И.В. Некина. – К. : Знания Украины, 2007. – 392 с.
4. Кваснюк Б.Є. Науково-технічний і виробничий потенціал / Б.Є. Кваснюк // Економ. теорія. – 2008. – № 1. – С. 85–99.
5. Кизимова Л. Втроем на рынок / Л. Кизимова // Мировая энергетика. – 2008. – № 11–12. – С. 65–73.
6. Мазин А. Ресурсы и конфликты / А. Мазин // МЭНМО. – 2006. – № 8. – С. 3–9.
7. Перспективи енергозабезпечення України в контексті світових тенденцій : [монографія] / за ред. А.І. Шевцова. – Донецьк : РФ НІСД, 2008. – 208 с.
8. Стогній Б. Енергетичні загрози та прогнози / Б. Стогній // Віче. – 2006. – № 5–6. – С. 51–54.
9. Стратегічні виклики суспільству та економіці України : [монографія] / за ред. В.М. Гейця, В.П. Семіноженка, Б.Є. Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007. – Т. 1–3.
10. Чукаєва І.К. Паливний комплекс України: сучасний стан та перспективи розвитку : автореф. дис. ... докт. екон. наук / І.К. Чукаєва. – К., 2006. – 35 с.
11. Шостак Л. Енергозабезпечення України у міжнародних економічних відносинах / Л. Шостак, О. Дікарева // Економіка України. – 2007. – № 11. – С. 81–88.
12. Ситник Г.П. Національна безпека України: теорія і практика : [навчальний посібник] / Г.П. Ситник, В.М. Олуйко, М.П. Вавринчук. – К. : Кондор, 2007. – 616 с.
13. Дзьобань О.П. Національна безпека України концептуальні засади та світоглядний сенс : [монографія] / О.П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2007. – 284 с.
14. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс ; пер. с англ. ; сост. В.В. Соколов. – М. : Мысль, 1982. – Т. 1. – 621 с.; Т. 2. – 731 с.
15. Политология: энциклопедический словарь / общ. ред. и сост.: И.Ю. Аверьянов. – М. : Изд. Моск. коммерч. ун-та, 1993.
16. Кормич Б.А. Національна безпека як правова категорія / Б.А. Кормич // Митна справа. – 2003. – № 2. – С. 13–20.
17. Скакунов Э.И. Всеобъемлющая безопасность: модель перестройки международных отношений / Э.И. Скакунов // Советское государство и право. – 1987. – № 5. – С. 104.
18. Ушаков Н.А. Проблемы теории международного права / Н.А. Ушакова. – М. : Наука, 1988. – С. 15.
19. Brown H. Thinking About National Security. Defense and Foreign Policy in a Dangerous World / H. Brown. – Colorado, 1983. – P. 4.
20. Гончаренко О. Громадянський контроль і система національної безпеки / О. Гончаренко, Р. Джангужин, Е. Лисицин // Нац. безпека України. – 2003. – № 1. – С. 39–46.
21. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV // Урядовий кур’єр. – 2003. – № 134.
22. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) / [авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Геєць та ін.]; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАУ України, М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. – К. : ВЦ Держкомстату України. – 416 с.
23. Ліпкан В.А. Національна безпека та національні інтереси України / В.А. Ліпкан. – К. : КНТ, 2006 – 68 с.
24. Український соціум / [О.С. Власюк, В.С. Крисаченко, М.Т. Степико та ін.]; за ред. В.С. Крисаченко. – К. : Знання України, 2005. – С. 192.

25. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Міністерства економічного розвитку України від 29.10.2013 № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=MetodichniRekomendatsii>.
26. Ліпкан В.А. Національна безпека України : [навчальний посібник] / В.А. Ліпкан. – К. : Кондор, 2008. – 552 с.
27. Енергетична безпека України : Стратегія та механізми забезпечення / за ред. А.Л. Шевцова. – Дніпропетровськ : Пороги, 2002. – С. 28.
28. Енергетичної стратегія України на період до 2030 року від 24.07.20013 № 1071-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/doccatalog/list?currDir=50358>.
29. Про Національний план дій на 2013 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» : Указ Президента України від 12.03.2013 № 128/2013. – Урядовий кур'єр. – 2013. – № 52.
30. Деякі питання використання коштів у сфері енергоефективності та енергозбереження : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2011 № 1056. – Урядовий кур'єр. – 2011. – № 195.
31. Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у галузі геологічного вивчення і використання надр : Рішення Ради національної безпеки і оборони від 03.02.2010. – Урядовий кур'єр. – 2010. – № 30.
32. Дарнопих Г.Ю. Паливно-енергетичний комплекс як об'єкт правового регулювання / Г.Ю. Дарнопих // Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ : XXI Харківські політологічні читання (матеріали міжнар. наук.-теорет. конф.) / редкол. М.І. Панов та ін. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування АПрН України, 2008. – С. 62–63.
33. Біленчук П. Енергетична безпека України крізь призму національної стратегії / П. Біленчук, Ф. Медвідь // Юридичний вісник України. – 2008. – № 5 (2–8 лютого). – С. 8.
34. Про електроенергетику : Закон України від 16.10.1997 № 575/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z970575.html
35. Енергетична безпека держави: високоефективні технології видобування, постачання і використання природного газу / [Є.І. Крижанівський, М.І. Гончарук, В.Я. Грудз та ін.]. – К. : Інтерпрес ЛТД, 2006. – 282 с.
36. Дарнопих Г.Ю. Енергетична безпека України: стан, проблеми, перспективи / Г.Ю. Дарнопих // Питання боротьби зі злочинністю / ред. кол. Ю.В. Баулін та ін. – Вип. 15. – Х. : Кроссруд, 2008. – С. 135–146.
37. Шидловський А.К. Тенденції розвитку енергетики України : [навчальний посібник] / А.К. Шидловський, С.І. Випансенко, Л.П. Ворохов. – Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2005. – С. 94.
38. Енергетична безпека України // Світогляд. – 2009. – № 3 (17). – С. 38–41.